

І. В. Муромцев, О. Г. Муромцева

Дещо про традиції й сучасну лінгвістичну термінологію (полемічні нотатки)

Поштовхом до написання цієї статті й певною кількістю відповідного фактичного матеріалу послужив наш виступ на викладах, присвячених 170-ій річниці від дня народження О. Потебні. Причиною ж її появи було бажання висловитися з приводу складу сучасної української мовознавчої термінології в динаміці, зокрема щодо співвідношення в ній національного й чужомовного. Отже, стосовно свого ідейного спрямування ця стаття така ж давня, як і проблема пуризму й антипуризму. Що ж до її, сподіваємося, можливої актуальності, вважаємо за потрібне нагадати про нинішній наступ англіцизмів різного штибу на лексичний склад багатьох мов світу, в тому числі й української, а також про тривалу в часі орієнтацію українського радянського мовознавства на російську мовознавчу термінологію з її позитивами й негативами і відповідно про пов'язану з цим певну різноорієнтованість термінології українських діаспорних і недіаспорних мовознавців. Нам не відомі публікації останнього часу, які би піддавали аналізу кількісний і якісний склад сучасної української термінології. Скажімо, одна з найближчих у часі стаття І. Вихованця [4] являє собою студії часткового характеру про українські відмінки в термінологічному плані, а про дисертаційне дослідження О. Медведь "Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан)" (2001 р.) скажемо трохи далі. Зате нам відомі критичні відгуки на дисертації молодих науковців, зокрема щодо зловживання там чужоземними термінами. Не претендуючи на діахронічну всеохопність питання, хочемо тут Коротким начерком нагадати для зіставлення про давню теорію і практику використання чужомовних термінів, подати

свою оцінку деяких сучасних таких термінів і водночас відновити для широкого загалу погляди відомих філологів і майстрів слова на проблему “своє й чуже”, в тому числі й стосовно термінотворення.

Загальновідома теза про “інтернаціональність” науки. Звідси випливає й ніби логічний висновок про потребу у своєрідній інтернаціоналізації наукової термінології, зрозумілій ученим різних часів і народів. Та практика доводить інше. У кожній державі маємо значну кількість термінологічних словників з різних галузей науки, мистецтва й останнім часом техніки саме перекладного типу(дво- й кількомовних), які доводять наявність національних науки, мистецтва (надто техніки !) і водночас задовольняють потреби виробників, науковців і митців у міжнаціональному спілкуванні.

Загальновідомою є також різноспрямованість формування наукових, виробничих і мистецьких терміносистем у різних державах. Причини й тут можуть бути різні – мовні й позамовні (як найзагальнішу назвемо “мова в наступі” або “мова у відступі”), але всюди при цьому знаходимо потужну домінанту – формування таких систем здійснюється на базі рідної мови з метою зробити інформацію про науку, мистецтво, техніку доступною перш за все для своєї нації. І лише потім виступає потреба т.зв. взаєморозуміння спеціалістів, адже вони, різні за фахом, як правило, неодномовні й у разі потреби вільно чи з подоланням певних труднощів можуть познаною з відомостями про фахові здобутки світового рівня, опублікованими в інших країнах. Не останню роль тут відіграє й світова мережа Інтернету.

В Україні практику укладання перекладних словників, які містили в собі науково-термінологічну лексику, можна сміливо датувати щонайменше XVI–XVII ст. (ми тут свідомо ігноруємо відомі ще з XI ст. невеличкі вокабулярії, які часто супроводили великі обсягом рукописи різного спрямування й змісту). Так, Словник Памви Беринди, який налічував у своєму реєстрі близько 7 тис. слів, згодом послужив Є. Славинецькому й А. Корецькому-Сатановському основою для Лексиконів латинського й словено-латинського (відповідно

бл. 27 та 7,5 тис. слів). В. Німчук дає дуже схвальну оцінку кількісній і якісній характеристиці перекладних термінологічних і номенклатурних матеріалів цих словників [20:43–46], зокрема їх філологічної частини [20:45–46]. Відомі староукраїнські (словенські, словеноруські) граматики того періоду вже демонструють нам терміни-запозичення (граматика, алфавіт, лексис, лексикон, просодія, етимологія, синтагма, ортографія та ін.). Ці праці виявляють також і провідну тенденцію того часу – як правило, давати тлумачення (переклад, тлумачення, кальку) більшості таких термінів (просодія -припело назви-кальки відмінків та ін.) – і це незважаючи на міцну середньовічну традицію утаємничення науки від профанів. Уже тоді українська мовознавча практика термінотворення виявляє рису, відмінну від відповідної російської, – в ній органічно поєднуються традиції грецьких граматик, орієнтованих на православну грецькомовну стихію, і латинських, які зближували український науковий світ з тодішнім переважно католицьким європейським, де мовою науки була латина. Нездарма перші вже згадані вище перекладні латинські словники з'являються саме в Україні.

Корпус лінгвістичної термінології у світовому мовознавстві й україністиці складався поступово, протягом багатьох століть. Активізація його творення й перші потреби відповідної лексикографічної обробки цілком природно припадають на другу половину XIX – початок XX ст. – період, коли мовознавство у більшості країн світу остаточно набуває наукового статусу. В україністиці цей процес пов'язаний з діяльністю О. Партицького, І. Деркача, П. Дячана, О. та І. Огоновських, О. Потебні, С. Смаль-Стоцького (XIX ст.), Є. Тимченка, І. Верхратського, І. Огієнка, П. Залозного (поч. XX ст.) – див. зокрема [12:130–135; 14]. Реалізація лексикографічного узагальнення лінгвістичного термінотворення також виявилася протяжною в часі. Вона завершується своєрідним “вибухом” у середині XX ст., коли у низці провідних країн Європи й Америки з'являються, як правило, кількомовні словники лінгвістичних термінів (Ж. Марузо, Й. Вахек, О. Ахманова, Е. Хемп та ін.). В україністиці одним з перших узагальнюва-

чів мовознавчої термінології в лексикографії був І. Огієнко (1908, 1915 pp.), а перший такий словник було укладено й видано 1957 р. Є. Кротевичем і Н. Родзевич. Цікаві тут і кількісні та якісні показники діяльності мовознавчих словників. Якщо орієнтований переважно на потреби науковців словник Є. Кротевича й Н. Родзевич містив до півтисячі словникових статей, то такий само за призначенням пізніший словник Д. Ганича й І. Олійника (1985 р.) охоплює вже до тисячі термінів; майже такий обсяг має нині і Словник школяра. Українська мова А. Нелюби (1999 р.). Рекордсменом тут вважають російський кількамовний словник О. Ахманової, реєстр якого сягає до 7 тис. одиниць (відповідно класичні словники Ж. Марузо й Й. Вахека мають до 2 тис. термінів; приблизно такий же обсяг у російського словника – посібника для вчителя Д. Розенталя й М. Теленкової. Енциклопедія “Українська мова” (2000, 2005 pp.) власне термінологічного матеріалу нараховує понад 2 тис. одиниць у своїх майже тисячі реєстрових статтях).

Кожен із названих і не названих тут словників, безумовно, заслуговує на позитивну оцінку, оскільки робить надбанням досить широкого загалу значну кількість професійних мовознавчих термінів; кожен із них містить у собі як питому національну, так і чужомовну лексику. Що ж до останньої, то всі вони демонструють принципову орієнтацію укладачів на терміни, що, тією чи іншою мірою зберігаючи давню наукову традицію, пов’язані походженням з класичними мовами. Водночас більшість із подібних словників своїм реєстром ураховує й сучасні різні напрямки лінгвістики, й результати її “схрещення” з деякими суміжними науками. На результатах цього “схрещення” в чужомовній редакції й хочемо далі зосередити увагу. При цьому ми в загальних рисах виходимо з уже класичних вимог І. Огієнка до терміна й термінотворення, які полягали в оперті на рідномовну основу з дуже обережним запровадженням термінів-кальок і запозичень, у реалізації доцільності, зрозумілості й однозначності термінів, в усталеності основ загальнонаукової і галузевих терміносистем, у можливості синонімічної варіативності лише для

периферії терміносистеми й можливості до певної міри прогнозування змін і темпів змін у такій системі.

Уже рекордсмен – Словник О. Ахманової засвідчує виразний ухил російської, а з нею й української радянської лінгвістичної термінології в англо-американський бік (актуальний, експліцитний, імпліцитний, код, кодифікація, дескриптивний, денотат, десигнат, екстенціонал, інтенціонал, паралінгвістика, ема, емічний, референт та ін. [2]). Тут варто віддати належне Д. Ганичу й І. Олійнику, які лише незначну частину такої лексики вмістили у своєму словнику. Мабуть, укладачі звернули увагу на цінну деталь Словника Й. Вахека – позначку, що вказувала на вихід з ужитку або до пасиву тої чи іншої термінологічної одиниці (архіфонема, диз’юнкція, інтенсивність, морфонема, чергування комбінаторне [3]).

Терміни з логіки, психології, філософії, навіть техніки, банківської справи, діловодства (концепт, когнітивний, квантор, маркер, облігаторний, пареміологія, референт, номен, номема, епістема, епістемологічний, преференційні конструкції, позиціонувати, онтологічний, телеологічний, операціональний компонент методу та ін.) активно починають функціонувати у мовознавчих текстах, далеко не завжди прояснюючи суть висловлювання, зате роблячи текст “ученим, інтелектуальним”. Сьогодні доволі часто доводиться зустрічати в дисертаційних дослідженнях висловлювання з приводу того чи іншого вже “постакхмановського” терміна щодо його неясності або – в кращому випадку – неоднозначності. З’являються такі псевдотермінологічні лексеми й сполуки (номема, епістема, фонетична номінація, когнітивна лінгвістика, ціннісні структури дискурсу, операціональне значення, квантор, кванторні прислівники, іллокутивний та ін.), які не завжди витримують випробування з позицій здорового мовознавчого глузду.

Чимало прихильників ономасіології й ономасіологічного аспекту в мовознавстві, мабуть, забули що англійське *onomatology* суміщає в собі два значення “номінація” й “ономастика”, а в російській та українській мовах ці терміни також недалеко відійшли від другого англійського значення й охоче з ним паронімічно зближуються (див. статтю Ю. Шевельова

Називництво (ономастика) в Енциклопедії українознавства, – Т. 5. – С. 1679). Або, скажімо, яка лінгвістика не є *когнітивною*, просто кажучи, *пізнавальною*? Може, *паралінгвістика* чимось схожа на *параолімпіаду* (вважали б за комплімент зіставлення з *парадоксом*)? Від якої латинської основи *locus* – “місце” чи *loquor, locutus* – “говорити” утворене іллокутивний? Не кажучи вже про те, що низка нових і старих термінологічних чужомовних “досягнень” вже давно мають доцільні, а головне, доступніші рідномовні еквіваленти, які не потребують чужомовного синоніма. Чому замість *описовий* – дескриптивний; замість *ідея, поняття* – концепт; замість *мовлення*, а то й *текст* – дискурс; замість *обов’язковий* – облігаторний; замість *розрізнявальний* – релевантний; замість *назва* – номен, за яким з’являється ще й химерна номема; замість *виражений* і *невиражений* – експліцитний та імпліцитний; замість *вказівний* – дейктичний; замість *визначення* – дефініція; замість *ви-явлення, реалізація* – актуалізація? Список таких “чому” можна подовжити аж, скажімо, до питання, чому з’являється розділ дисертації під назвою “Епістемологічний дискурс творчості (?) А. Платонова в контексті різних наукових парадигм” [21:3], а то й назва всієї дисертації “Поетична семантика концептів (?) “білий”, “чорний” [10]. Щодо модного нині дискурсу то маємо потім *дискурсивний*, невідомо від чого утворений – чи від лат. *discursus* – “міркування, судження”, що експлуатують логіки, чи від франц-англ. *discours* – “мовлення, промова, текст”. Його потім дуже “грамотно” використовують явно нелогічні мовознавці: різноманітність дискурсивних практик [6:1]; засоби дискурсивного аналізу [6:2]; афоризм становить собою складний (?) дискурсивний знак [25:5]. Про що тут ідеться – чи про питання логічного характеру, чи про справи мовознавчі – можна тільки здогадуватися. У таких випадках один тургенєвський персонаж казав: “Аркадію, друже, не говори красиво!”, а ще один не менш відомий автор нагадував про те, що книжки про історію країни не можна читати, не перехиливши добру склянку броду. У нашому випадку при читанні подібних мовознавчих “продуктів” уже не допомагають ні словники лінгвістичних термінів та відповідні енциклопедії, ні навіть звичайні пе-

рекладні (найчастіше англомовні) словники. В результаті таких пошуків часто одержуєш у “перекладі” на мову здорового глузду сентенції на зразок “Волга втікає в Каспійське море” або “коні їдять овес”, за що від Ю. Шевельова вони й одержали уїдливу назву гіпобромізмів (від *hippos* і *bromos* (грецьке)- кінь і овес).

Оскільки вже було згадано про поштовх до написання цих нотаток, то нагадаймо, що О. Потебня, не будучи ні пуристом, ні “західником” у своїх працях органічно поєднував уживання чужомовних лексем і виразів з питомими національними, іноді навіть до певної міри архаїчними. Так, він одним із перших починає використовувати терміни акцентуація, тонічний. Дотримуючись тогочасних наукових традицій, мовознавець завжди подає до чужослів різного типу “тлумачення”: присудок (атрибут), порівняння (асоціація); *an und fur sich* (самі собою); тождесловие – сочетание синонимов – назва одного з підрозділів у третьому томі “Из записок по русской грамматике [18:433]. Та переважає у вченого рідномовна лексика (згущення думки; внутрішня форма слова та ін.). Показово, що в невиданих за життя вченого студіях з наголосу [19] він використовує наявні на той час рідномовні назви різних типів наголосів у слов’янських мовах (гострий, тяжкий), але у численних випадках – описах таких типів, замість відомих на той час чужомовних термінів (акут, циркумфлекс. та ін.), використовує традиційні позначки для них [19:23, 73, 80 та ін.].

Від О. Потебні та його періоду творення української лінгвістичної термінології, позначеного у вже згаданому вище дисертаційному дослідженні О. Медведь як “емпіричний етап початкового наукового опрацювання граматики української мови спеціально створюваними поняттями (?)” [13:9], знову повернемося до нашого часу, зокрема скажемо обіцяні кілька слів щодо роботи самої авторки. Перш за все віддамо належне дисертантці: порівняно з численними студіями наших молодих і не зовсім русистів та україністів [6; 8; 21; 25 та ін.] її праця чужомовними гіпобромізмами захарашена значно менше, але...

Дещо наївно звучать окремі характеристики визначених дисертанткою “історико-понятійних” періодів розвитку української граматичної термінології. Перший період названо до-

понятійним (?) періодом, що відразу викликає думку: виявляється, є давня, хоч і дуже прикладна спочатку наука, а от понять в ній чомусь немає!? Ще кумедніше виглядає молодіжно-радянська характеристика іншого періоду як періоду “повного (?) накопичення емпіричного матеріалу в галузі граматики української мови”. Тут уже хочеться або салютувати повній перемозі комунізму й гіпобромізму на одній шостій земної кулі, або згадувати уїдливе Щедринське “й історія припинила плин свій”. А історія – капосна дама й замість повного успіху підкидає нам у цьому періоді облігаторно-релевантні концепти й епістемологічні дискурси творчості! До речі, й сама дослідниця не вільна від любові до чужомовних лексем. Так, за логіком Д. Горським, у неї фігурують “*остенсивні дефініції*” [13:8]. За англійським словником, лексема *ostensible* має значення від “показний, мнимий, позірний” до енантіосемічного “очевидний, явний” – дуже цінна ознака для претендента на термінологічність як з логічного, так і з лінгвістичного боку! Не обходиться О. Медведь й без модного нині епістемологічного тепер уже рівня [13:8]. А от розділу ж чи хоч підрозділу про своє й чужомовне у дисертації катма. Зрештою, *sapienti sat!* (для російсько-українсько-англійських білінгвів, особливо для українських, у яких праці російських радянських і пострадянських учених і досі фігурують як “вітчизняні”, нагадуємо за старою, але доброю традицією, переклад з латини:” для тямущого достатньо!”).

На завершення виконуємо обіцяне спочатку. Любителям хронотопів та інших вже згадуваних і незгадуваних перлин, як лінгвостилистам, так і “чистим” літераторам, а водночас і логікам з філософами разом узятим, які вважають за непристойне повертатися до “мови рідних берізок, ялин та калин”, можна побажати одне: читайте справжніх майстрів слова, учених, що вміли говорити просто і ясно, стилістів, які, не будучи пуристами й помірно використовуючи доцільну чужомовну лексику, дбали за чистоту своєї мови і вміння “говорити не тільки учено, але й зрозуміло й красиво” [24:267] вважали ознакою інтелігентної людини і стверджували, що “погано говорити має бути такою ж непристойністю, як не

вміти читати й писати” [24:267]. Так радив Антон Чехов. Любителям же некритично “схрещувати” ідеї й засади, а звідси й терміни різних наук, цим псевдомічурінцям варто нагадати безсмертне народне й Квітчине: “Швець знай своє шевство, а у кравецтво не мішайся!” Годилося би нашим ученим чужословам, запопадливим до моди, згадати й вислів Л. Толстого з листа до М. Страхова: ”Якби я був цар, то видав би закон, що письменник, який ужив слово, що його значення не може пояснити, має бути позбавленим права писати й отримує сто ударів різками” [22:438]. До цього варто пам’ятати й про Андерсенівського короля, голизну якого не сховаєш і мудруватим чужослів’ям.

І нарешті з великим задоволенням відновлюємо для широкого загалу блискучі сентенції Я. Парандовського, навіть не вибачаючись за розлоге цитування, оскільки нам не відомий український переклад його “Алхімії слова”.

“Звичайна повсякденна мова – безцінна зброя у всіх видах прози, де обов’язковою вимогою є зрозумілість викладу. Для філософа вона може іноді стати справжнім порятунком. За винятком грецької, всі інші філософії поїдені жаргоном наукової термінології. У грецьких же філософів чуєш майже говірну мову, кожне їхнє твердження сформульоване мовою, всім зрозумілою. Це сталося лише тому, що грецька філософія була самородною. Уже найближча її спадкоємиця, римська філософія, підпала впливові грецьких джерел і чимало термінів запозичила звідти. Мало хто повністю усвідомлює значення цього факту для інтелектуального життя. Розуміння чужого слова або слова, ще цілком не асимільованого рідною мовою, вимагає додаткових зусиль, незалежно від розуміння думки, цим словом вираженої. За винятком спеціалістів, які повсякчас мають з ними справу, філософські терміни для решти смертних завжди є дещо незручними, і кожного разу їх доводиться ніби перекладати зрозумілою для всіх мовою. Чим більше вводять чужомовних термінів, тим більшою є небезпека плутанини. Важко відмовитися від думки що багато хто з авторів просто дуже лінивий і не хоче утруднювати себе пошуками простих слів для висловлення власних думок; дехто ж,

користуючись мовою посвячених у таємниці науки, хоче цим надати собі більшої ваги в оцінці читачів.

Роздувати власний авторитет через ускладнений словник – старий спосіб порожніх голів, спритників пера і просто невігласів. Доля поводить ся з ними як мачуха: мало того, що виставляє на посміховисько за претензійне зловживання чужомовними словами; вона ще й постійно ставить їм пастки із слів і термінів, які вони погано розуміють. Такі любителі чужомовних слів – це герольди загального занепаду інтелектуальної культури у певний період” [17:196–197].

Зважаймо, це слова зовсім не пуриста – критиці пуризму Я. Парандовський тут же присвячує решту відповідного підрозділу своєї блискучої праці. Саме проти таких герольдів у мовознавстві й спрямовано ці наші нотатки, хоча зізнаймося – і не гадали, що доведеться виступати в ролі таких собі пуристів.

P.S. На момент подання статті до друку ми дізналися про появу найновішого капітального (716 с., до 2 тисяч термінів) українського лінгвістичного словника-енциклопедії. Вітаємо автора О. Селіванову, цілком підтримуємо перше речення її передмови з оцінкою нинішнього стану нашої науки та її термінології як „еклектичного симбіозу різних методологічних і наукових парадигм”. Гадаємо, ґрунтовний аналіз цієї праці попереду. Зміст же і загальне спрямування матеріалів нашої статті не змінюються.

Література

1. Абрамичева О.М. Теорія та практика молодогограматизму в українському і російському мовознавстві. – Автореф. ... к.філол.н. – Донецьк, 2005. – 20 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – 607 с.
3. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. – М., 1964. – 350 с.
4. Вихованець І. Студії про українські відмінки. Термінологічний аспект // Українська мова. – 2005. – № 4. – С. 3–7.

5. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – 360 с.
6. Гулак Т.В. Ціннісні структури сучасного рекламного дискурсу. – Х., 2005. – 20 с.
7. Зайцева М.О. Мовні засоби у створенні дискурсу полеміки. – Автореф. ... к.філол.н. – Х., 2004. – 18 с.
8. Зельдович Г.М. Временные кванторные наречия. – Автореф. ... д.філол.н. – М., 1999. – 31 с.
9. Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1957. – 235 с.
10. Кузьміна О.Б. Постична семантика концептів “білий”, “чорний” (на матеріалі української лірики першої третини 20 ст.). – Автореф. ... к.філол.н. – Х., 2005. – 19 с.
11. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., 1960. – 436 с.
12. Медведєв Ф.П. Вступ до курсу історії української мови. – Х., 1967. – С. 126–135.
13. Медведь О.В. Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан). – Автореф. ... к.філол.н. – Х., 2001. – 17 с.
14. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. – К., 1959. – 224 с.
15. Муромцев І.В. Роль І. Огієнка у становленні й розвитку української загальнонаукової та лінгвістичної термінології // Іван Огієнко. Незабутні імена української науки. – Ч. 2. – Львів, 1992. – С. 123–125.
16. Нелюба А. Українська мова. Словник школяра. – Х., 1999. – 119 с.
17. Парандовский Я. Алхимия слова. – М., 1990. – С. 193–220.
18. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. 3. – М., 1968. – С. 37–67; 433–450.
19. Потебня А.А. Ударение. – К., 1973. – 172 с.

20. Славинецький Є. Лексикон латинський // Є. Славинецький, А. Корецький, Сатановський. Лексикон словено-латинський. Пам'ятки української мови 17 ст. – К., 1973. – 541 с.
21. Теренова А.В. Дискурс А. Платонова в контексті наукових інтерпретацій. – Автореф. ... к.філол.н. – Х., 2005. – 19 с.
22. Ткач П.Б. Значення преференційності та способи його вираження в українській мові. – Автореф. ... к.філол.н. – Х., 2004. – 19 с.
23. Толстой Л. Письмо к Н.Н. Страхову. – ПСС. – Т. 62. – С. 438.
24. Чехов А.П. Хорошая новость. – ПСС. – Т. 16. – С. 267.
25. Шарманова Н.М. Українська афористика: структурно-семантичний та функціональний аспекти. – Автореф. ... к.філол.н. – Х., 2005. – 19 с.
26. Шевельов Ю. "Рік видання другий". Рецензія // Сучасність. – 1969. – Ч. 8. – С. 58–70.

АННОТАЦІЯ

Автори в світє традицій становлення і розвитку української і отчасти руської лінгвістическої термінології в полемическом планє оцєнюють ряд іноязичних термінов послєдней треті ХХ – початку ХХІ ст. В статтє також приведен ряд оцєнок ізнєсних філологів і мастєров художєстєнного слова отнєсительнє злоупотребе- ння заїмствованной лексикой в научной і художєстєнной літературє.

RESUME

Les auteurs par les traditions de la formation et evolution de la systeme terminologique linguistique ukrainienne estiment critique les termes etrangers en cette systeme fin de 20 – debut 21 siecle.